

**Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 4, Sayı 4 (Aralık 2007)

Mak. #55, ss. 28-44

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Sebâtü'l-Âcizîn'in Kazan Sahasında Bir Şerhi: Risâle-i 'Azîze

A. Deniz ABİK

Çukurova Üniversitesi (Adana)

ÖZET

Kazan ve çevresinde 1800'den başlayarak Arap harfleri ile matbaalarda basılan eserler üç öbekte incelenmektedir: Yerli eserler, Türkistan kökenli eserler ve Osmanlı kökenli eserler. Sûfi Allahyâr'ın 17. yüzyılın sonunda Çağatayca yazdığı Sebâtü'l-Âcizîn'e Taceddin Yalçigul'un 1807'de yazdığı şerh yerli eserler içinde değerlendirilmektedir. Risâle-i Azîze'nin ilk basılışı Petersburg'da 1817'dedir. Bu basımdan sonra Kazan'da değişik yıllarda baskıları yapılmıştır. Çalışmamızda Risâle-i Azîze'nin 1858 Kazan baskısı dili ve yazım özellikleri bakımından incelenmiştir. İnceleme, bu dönemde Risâle-i Azîze dolayısıyla Kazan çevresinin matbuat dili hakkında vereceği bilgiler aracılığıyla Kazan çevresinin yazı dili tarihi araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Risale-i Azize, Sebâtü'l-Acizîn, Sufi Allahyar, Taceddin Yalçigul, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi, Kazan

ABSTRACT

The works, which are published with Arabic letters in Presses since 1800 in Kazan and its surroundings, are examined in three groups: Local works, works with Turkistan etymology and works with Ottoman etymology. Sufi Allahyar had written his work "Sebâtü'l - Âcizîn" in Chagatay language in the end of 17th century. The commentary about this work, which was written by Taceddin Yalçigul in 1807, has been evaluated among the local works. In 1817 was the first publication of "Risâle-i 'Azîze" in Petersburg. After this publication it has been published at various times in Kazan. The edition of "Risâle-i 'Azîze", which was published in Kazan in 1858, has been examined with regard to the characteristics in language and orthography in our study. The study will contribute to the researches of written language history of

surroundings of Kazan. This contribution will be through "Risâle-i 'Azîze" and it will give information about the Press language in this period in surroundings of Kazan.

KEYWORDS

Risale-i Azize, Sebâtü'l-Acizin, Sufi Allahyar, Taceddin Yalçigul, Chagatay Turkish, Eastern Turkish, Kazan

1. *Sebâtü'l-Âcizîn* Çağataycanın klasik sonrası döneminin dini tasavvufi eserlerindedir. 18. yüzyılda Sûfi Allahyar'ın yazdığı mesnevi, Anadolu dışında, yazı dili olarak Çağataycayı izleyen bütün Müslüman Türk dünyasında okunan bir eser olmuştur¹. Eserin, farklı sahalardaki Müslüman Türkler arasındaki yaygınlığı, okuma kitabı gibi de kullanıldığını göstermektedir. *Sebâtü'l-Âcizîn* müellifi Sufi Allahyar'ın adının *Sopi Allahyar*, *Sofi Aldıyar*, *Allayar Sopi*, *Sufi Olloyor* olarak Özbekler, Tatarlar, Başkurtlar, Türkmenler, Kazaklar arasında günümüze kadar gelişinde, eserin bu alanlarda pek çok yazma ve basmasının bulunmasının etkisi büyüktür.

Sebâtü'l-Âcizîn'in İdil-Ural bölgesinde, Tataristan ve Başkurdistan'da, Ortaasya'da, İran'da, Anadolu'da, Pakistan'da çok sayıda yazma ve basmalarıyla karşılaşmamız, Türk dünyasındaki islami eğitimin araçlarından biri olarak eserin önemini göstermekte; islami, dini eğitim vesilesi ile kültürel birliğin temel ögesi olan dil öğesinin korunmasına dikkat çekmektedir.

Yazma nüshaların istinsah zamanlarına ve sahalarna göre değişik dil özelliklerini tespit etmenin mümkün olabileceğini günümüz Türk lehçelerinin yazı dili olarak kuruluş öncesine işaret eden özelliklerini inceleyebileceğimizi daha önceki çalışmamızda gösterme denemesi yapmıştık (Abik 2007).

Bu çalışmada ise Kazan sahasında da yaygın olarak okunduğunu bildiğimiz *Sebâtü'l-Âcizîn*'in Taceddin Yalçigul şerhi *Risâle-i 'Azîze*'yi inceleyerek Tatar yazı dilinin kuruluşu ile ilgili verilere katkıda bulunmayı umuyoruz.

Aziz ve Rahim beylerin *Tatar Edebiyatı Tarihinde*, Çağatay edebiyatının son dönem eserlerinden olan *Sebâtü'l-Âcizîn*'in İdil boyu Tatarları arasında çok tanınmış meşhur kitaplardan birisi olduğu belirtilir. *Sebâtü'l-Âcizîn* İdil boyu Tatarlarında ilk basılan kitaplardandır. Kazan'da Aziyatekaya Tipografiya açılınca ilk basılan kitaplardan olan *Sebâtü'l-Âcizîn*, *Üstüvani* ve *Pirgali* adlı kitaplarla birlikte 1802'de basılmıştır (1925: 144).

Aziz ve Rahim beyler *Sebâtü'l-Âcizîn* dolayısıyla Sûfi Allahyar'ın Tatar yazarları arasında takipçilerinin de olduğunu söylerler. Buna örnek olarak Abdurrahim Otuz İmenî'nin şiirlerinde Allahyar'ın üslubunun etkisi olduğunu kaydederler (1925: 155). Aziz ve Rahim beyler, Tatarlar arasında çok okunan, eski usul okullarda derslik olarak

¹ Sûfi Allahyar'ın eserlerinin İstanbul'da da basıldığı, İstanbul kitaplıklarında yazmalarının bulunduğu düşünülürse aslında Anadolu da dâhil demek gerekir.

okutulan kitaplardan olan *Sebâtü'l-Âcizîn*'in şerhi *Risâle-i 'Azîze*'nin 1807'de tamamlandığını belirtirler (1925:76). Temir de 1807'de yazılan şerhin ilk basılışının 1817'de Petersburg'da olduğunu kaydeder (1976: 510).

18. yüzyılda ders kitabı gibi okutulan *Sebâtü'l-Âcizîn*'in İdil boyuna gelişinin yazılışından çok kısa bir süre sonra olduğunu söyleyen *Tatar Edebiyatı Tarihi* yazarları, Sûfi Allahyâr hakkındaki bütün bilgileri *Risâle-i 'Azîze*'den aldığımızı söylerler. *Risâle-i 'Azîze*'de soyunun Nogaydan yani Tatar'dan olduğu yazılan Sûfi Allahyâr'ın Semerkant'ta Mîngilan adlı köyde doğduğu, okumak için Buhara'ya medrese gönderildiği, 25 yaşına kadar okuduktan sonra baş mahkemesinde görev aldığı bilgisi de *Risâle-i 'Azîze*'dendir. Sûfi Allahyâr, *Risâle-i 'Azîze*'deki hayat hikâyesine göre baş mahkemesinde görevli iken zalimce davranışlarından pişman olup bir şeyhe mürit olur. Bu şeyhin yanında geçirdiği on iki yılda tasavvufta yüksek mertebelere ulaşarak sûfi lakabını alır. Sûfi Allahyâr, 1713'te Buhara'da vefat eder (1925: 144-146). Dört eserinden *Sebâtü'l-Âcizîn*'in ve *Murâdû'l-Ârifîn* Kazan'da basılır. Aziz ve Rahim beyler *Risâle-i 'Azîze*'de Sûfi Allahyâr'ın hayat hikâyesinin efsane gibi görünmesine rağmen fevkalade haller olmaması bakımından dönemin başka kişilerinin tercüme-i hallerine göre daha akla yakın olduğunu belirtirler. Buhara hanlarından üç hanın tahtlarını bırakıp dervişlikle meşgul olduklarının da bilindiği dikkate alındığında *Risâle-i 'Azîze*'de verilen Sûfi Allahyâr'ın hayat hikâyesinin makul olduğu kanaatini dile getiren Aziz ve Rahim beyler Taceddin Yalçıgul'un bu bilgileri nereden aldığını anlamadığını kaydederler. Yazarların ifadesine göre Sûfi Allahyâr'ın kimliği konusundaki kaynak *Risâle-i 'Azîze*'dir (1925: 147).

Tatar Edebiyatı Tarihinde, *Sebâtü'l-Âcizîn*'in dilinin 15. yüzyılda pek çok Arapça Farsça kelimeyi içeren edebi dil Çağatayca olduğu belirtilir. Çok okunan bir kitap olan, dini konularda başvuru kitabı gibi kullanılan *Sebâtü'l-Âcizîn* birçok konunun açıklanması için kaynak olarak kullanılmaktadır. Yabancı sözlerin çokluğu nedeniyle bu kitabın dili ağırdır, bu nedenle eski Tatar yazarlarından Taceddin Yalçıguloglu isimli molla ona Tatar dilinde şerh yazmaya ihtiyaç görmüştür. Taceddin'e göre *Sebâtü'l-Âcizîn*'in Allahyâr'ın kitapları içinde en güzeli ve en güç olanıdır (Taceddin Yalçıguloglu 1858:7). Aziz ve Rahim Beyler, Taceddin Yalçıgul'un Kur'ana tefsir yazarı gibi *Sebâtü'l-Âcizîn*'in her bir beyitine ayrı bir şerh yapıp *Risâle-i 'Azîze*'yi yazdığını söylerler (1925: 152).

Kazan'da 1858'de *Risâle-i 'Azîze*, *Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn* adıyla (senede 1275) yayımlanan şerhte², şarih Taceddin Yalçıguloglu, halkın kendisinden *Sebâtü'l-Âcizîn* kitabını *Türki* diline tercüme etmesini istediklerini, çünkü *Sebâtü'l-Âcizîn*'nin çeşitli

² *Risâle-i Azîze*'nin 1858 Kazan baskısının sonunda, 295. sayfada "bu kitabın başmasına ruşat birildi bu şart ile kim başılgandıñ şonğ tiyüşli nüşhalar teftiş mahkemesine ihzâr olunsun kazan yenvar 17 nçi rumiyyeniñ 1858 yılında yüsuf kötval" kaydı bulunmaktadır.

lugatle tedvin olunduğunu, onun gizli lugatlerini öz dilleriyle anlatmasını istediklerini fakat kendisinin başlangıçta buna yönelmediğini, ancak kendi kızı Azîze'nin isteği üzerine şerhe karar verdiğini anlatır (1858: 3).

Aziz ve Rahim Beyler, *Risâle-i 'Azîze*'nin 1807'de Taceddin Yalçıgul adlı bir Başkurt tarafından düzenlendiğini, Mercanî'nin, *Müstefad*'ında³ bu kişi hakkında "aşlı bilad-ı ecnebiyyeden olup bu bilada ve rud u başgurt divanlarında yazılıdır" kaydını verdiğini dikkate sunarlar. Rıza Kadı'nın *Asar*'ında⁴ da babasının isminin tam Başkurt ismi olduğuna kendisinin de ismini başguri kul koymasına bakıldığında, onun Başkurt olması gerektiğinin belirtildiğini dile getiren yazarlar, Mercanî'nin de Rıza Kadı'nında bu şahsın hangi avılda (köyde) molla olduğu hakkında bir şey söylemediklerine değinirler. Taceddin Yalçıgul'un şerhinde kendisini kedi halifenin âlimi diye tarif etmesine bakarak Kedi'nin onun molla olduğu yerin (avılın) ismi olması ihtimali üzerinde dururlar. Anılan kaynaklardaki hayat hikâyesine göre Taceddin Molla çok yazmış, çok seyahat etmiştir, vefat tarihi 1827'dir. Bu kişi için kaynaklardaki sınırlı bilgide çok kitap tasnif ettiği fakat tasniflerinde çok hata olduğu kaydı ve kitaplara şerhler yazdığı bilgisi de vardır. Ama bu şerhlerin Türkçe mi Arapça mı olduğu bilinmemektedir(1925: 76).

Ahat Salihov'un verdiği bilgiye göre de Başkurtların Eyli boyundan olan Taceddin Yalçıgul, 1768'de doğmuştur. Şeceresi Taceddin bin Yalsıgul bin Yakşı bin Kutlubulat bin Yalınbay'dır. Rivayetlere göre Taceddin babası ile 1773-1775 yıllarında memleketinden ayrılır, Astrahan ve Dağıstan'da bir müddet kaldıktan sonra babası onu Yaksay kalesindeki Abdüşşükür Hoca'nın yanında bırakır. Taceddin Yalçıgul 13 yaşında tahsil etmek üzere Diyarbakır'da bir hocanın yanına bırakılır. On dört yıl burada tahsil görür. Taceddin babasını aramak için İstanbul'a gidişinde babası ile karşılaşmasında babasının kendisini tanımadığını anlatır. Babası ile buluşmalarından sonra iki yıl daha İstanbul'da kalarak memleketlerine dönmeye karar verirler. Astrahan, Moskova, Kazan üzerinden Urallara yaklaşırlarken babası hastalanır. Bu arada Taceddin'e uzaklara gitmemesini vasiyet eder. Taceddin Yalçıgul babasının vasiyetine uyarak memleketinden uzaklaşmaz (Salihov 2007:1, 2).

2. Aziz ve Rahim Beyler *Risâle-i 'Azîze*'nin dili için "saf Tatarca değil, belki Çağatayca ve Osmanlıca tesiri ile yapılan önceki edebi dildir" açıklamasını verirler. Şerh edenin maksadı kitabın halk için anlaşılır olması olduğundan Taceddin Yalçıgul'un mümkün mertebe yabancı sözleri az kullanmaya çalıştığını bu bakımdan

³ *Müstefad*, Mercanî'nin Kazan ve Ural Türkleri arasında milli tarih sevgisinin uyanmasına büyük etkisi olan *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar* adlı tarihî eseridir (Taymas 1988: 130). Mercanî'nin 1885 ve 1900 yıllarında basılan bu iki ciltlik Türkçe eseri modern tarih araştırmaları için örnek sayılır (Temir 1976: 514).

⁴ *Asar*, Rıza Kadı adıyla tanınan Rizaeddin Efendi'nin Kazan Türklerinden belli başlı kimselerin hâl tercümelerini (biyografilerini) veren eseridir (Taymas 2000: 29).

onun dilinin (Çigil ve)⁵ her Tatar için kolay anlaşılır olduğunu belirtirler (1925: 77).

Ahmet Temir, XIV- XIX yy.lar arasında Kazan ve çevresindeki elyazmaları ve teksirler ile 1711'den itibaren de Petersburg'da ve 1800'den başlayarak da Kazan'da Arap harfleriyle matbaalarda basılıp yayımlanan eserlerin yerli eserler, Türkistan menşeli eserler ve Osmanlı menşeli eserler olarak başlıca üç grup hâlinde incelenebileceğini söyler (1976: 508). *Risâle-i 'Azîze'*'yi yerli eserler içerisinde, *Sebâtü'l-Âcizîn*'i Türkistan menşeli eserler içerisinde anar (1976:510, 511). Yerli eserler içerisinde anılan Osmanlı ve Çağatay kökenli dualık, falname, yıldızname, rüya tabirleri kitaplarının Kazan'da 1847'den itibaren basılmaya başladığını belirten Temir, bunlardan dualıkların dil ve edebiyat bakımından öneminin başındaki Türkçe "hasiyetleri" adlı açıklamalar olduğunu söyler. Temir'e göre *Dua-i Seyfi*, *Dua-i Acayib el- istifar*, *Dua-i İsm-i Azam*, *Şerh-i Dua-i Karınca* gibi dualıkların dili genellikle Türkî, Osmanî ve Kazancadır (1976: 509).

Öner'in ifadesiyle Kıpçak lehçeleri içinde yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir. Rus işgali bu bölgedeki edebi geleneği bir dönem kesintiye uğrassa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı etkisiyle devam eden klasik bir yazı dili, 19.yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yüzyılda Kayyum Nasırı ve Şihabeddin Mercani gibi aydınların öncülük ettiği millî kimlik arayışları ve yenileşme hareketi, yeni dille geniş halk yığınlarına ulaşım eğitimi öğretimi ve basın faaliyetini yaymak amacını taşıdığı için eski yazı diline yerel dil yavaş yavaş girmeğe başlamıştır. Kazan lehçesinin esas olduğu yeni dil, özellikle 1905 ihtilalinden sonra Çağatay ve Osmanlı unsurlarının ağırlıkta olduğu eski kitabi dilin yerini almaya başlamıştır (Öner 1998: XXX).

Kazan Türklerinin 19. yüzyıl fikir ve kültür dünyasındaki öncü isimlerden biri olan Kayyum Nasırı, Kazan Türkçesini Çağatay dilinin bir kolu olarak görmekle beraber Kazan Türkçesinin kendisine özgü özellikleri olduğunu da kabul eder. Kazan Türkçesinin kelime bakımından Arapça ve Farsçanın yardımına ihtiyacı olduğunu düşünür. Nasırı'ye göre Tatarcaya başka dillerden ancak Tatarcada bulunmayan sözler alınmalıdır (Taymas 1988:124).

Abdullah Battal Taymas, Nasırı'nin Tatarca ile bir yazı dilini kastetmediğini, Nasırı'nin Tatarcadan amacının halk konuşma dili olması halinde bu dilin yazı dili olan Çağataycanın bir kolu olamayacağını, Kazan yazı dili için Arapça ve Farsçadan yardım aramasının uygun olmadığını söyler (1988: 125-126). Taymas, Nasırı'nin yazdığı *Lehçe-i Tatarî*'nin Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanîsi* örnek alınarak vücuda getirildiğini, bunun da Kazan Türk lehçesi sözlüğü olmaktan çok, tasarlanmış bir Kazan kitap dili sözlüğü olduğu fikrindedir(1988:126). Taymas, Nasırı'nin Kazan Türkçesini kullanmaya özenmesine rağmen sözvarlığı ve üslup bakımından

⁵ Buradaki Çigil ile kastedilen boyun Tatarlarla ilişkisi üzerine bir bilgi bulabilmiş değilim.

Çağatayca ile Osmanlıca'nın etkisinden kurtulmadığını, bunun da doğal olduğunu düşünür. Nasırî'nin döneminde Çağatayca, Osmanlıca ve yerel dilin karışımı denebilecek Türkî diye anılan dil, aydınların kullandığı dil olarak ortaya çıkar (Taymas1988:126).

Taymas'ın tarifine göre 18. ve 19. yüzyıllarda İdil boyunda önce elyazmaları sonra 19. yüzyılın başında Arap harfleri ile basım yapan matbaa açılınca basılan tarihi ve dini edebiyat niteliğindeki eserlerde kullanılan dil, Çağatayca ve Osmanlıca kitap dilleri ile biraz Kazan konuşma dilinden alınan sözlerden kurulan bir dildir. Bu karışık yazı dili 19. yüzyılın sonlarında yazmaya başlayan Şehabeddin Mercanî'de dahi devam eder. Farklı olarak Ş. Mercanî'de Kazan Türkçesi malzemesinin epeyce arttığı görülür (Taymas 1988:133).

19. yüzyıla kadar İdil Ural bölgesine kitaplar Buhara, İstanbul veya İslam kültürünün diğer merkezlerinden getiriliyordu. 1801'de Rusya Müslümanlarının dini ihtiyaçlarını karşılayacak basımevi olarak Aziatskaya Tipografiya'nın kurulması izninden sonra çok sayıda dinî kitap ve ders kitabı basılmıştır. 20. yüzyıl başlarında Tatarların pek çok matbaası olsa da değişik İslam ülkelerinde basılmış kitapların satın alındığı görülür (Rorlich 2000: 150).

İdil Ural sahasında 19. yüzyılın sonlarında Çağatay, Osmanlı, Fars edebiyatı eserlerinin yaygın olarak okunduğu, eserlerin halkın ezberinde olduğu Zeki Velidi Togan'ın hatıralarında da görülür. Togan, arkadaşlarının ve kendisinin Nevâyî'den pek çok şiiri, Osmanlı edebiyatından Yazıcıoğlu'nun Muhammediye'sini, Kemal Ümmî Divanı'nı, Farsçadan Attar ve Hafız'ı, Allahyar'ı ezbere bildiklerini yazar (1999: 27).

3. Bu bölümde, *Risâle-i 'Azîze*'nin dil ve yazım özelliklerine ilişkin genel bir değerlendirme sunabilmek üzere örneklemek için incelediğimiz kısımlarına dayanarak bir sergileme yapılacaktır.

3.1. *Risâle-i 'Azîze*'nin örneklem olarak incelenen kısımlarına dayanarak söz varlığındaki Çağatayca ve Osmanlıca yazı dilleri⁶ dışında kalan kelimeler ile yerel öğeler, Tatarca öğeler olarak düşünülebilecek şu kelimeleri örnekleyici nitelikte değerlendirmek mümkündür⁷:

alka "küpe" *anunġ sözini kulaġnġn alka ilip taġkıl* 294/10. Kelime, bu şekliyle bugün Başkurtça ve Tatarcada kullanılmaktadır (KTLS: 530-531).

baz- "cesaret göstermek" *hiç birisi kol suzmaġn bazmadılar* (5/23) Bu fiil kökünün bugün Başkurtça ve Tatarcada kullanıldığı görülür (KTLS: 98-99).

⁶ Burada değerlendirilen kelimeler belli başlı Çağatay sözlükleri ve Anadolu sözlüklerinde bulunamayan veya farklı ses ve anlamlarla bulunan kelimelerdir.

⁷ Eserin bütünü incelendiğinde çok daha geniş bir karşılaştırma malzemesi ortaya çıkacaktır.

çay "yaz" kış künlerinde yitti **kat** kök üstünde yörür **çay** küninde dörtüncü **kat** kök üstünde yörür 9/7

tik "gibi, benzer"

Bu kelime Klasik dönem Çağatayca metinlerde *d-* ön sesiyle *dik* biçimindedir. *Risâle-i Azîze'* de de hem *tiğ/k* hem de *dik* biçimi görülür. *bular tik cihanda ulug kavmler yok idi* 15; *bu dünyânıñ yıl tik ötmekini...* 9/15

suz- "uzanmak, uzamak" hiç birisi kol **suzmaga** bazmadılar 5/23; *ne üçün kol suzmazsen* 5/27; *bismillah dip taāmğa kol suzdı anıñ artmdm barça 'âimler kol suzdılar* 5/26-27.

il- "asmak" *anıñ sözünü kulakmğa alka ilip takkul* 294/10

kötüçi "çoban" *anda bir sıgır kötüçisi olur benim müridlerimden* 4/4. Bu kelime de günümüzde Başkurtça ve Tatarcada kullanılır (KTLS: 136-137).

türe "amir, patron, şef, yönetici" *allahyār türeniñ üç hatunu bar irdi* 7/13

türe kelimesi de bugün Başkurtça ve Tatarcada görülmektedir (KTLS: 20-21).

bölek "hediye" *bu tayaqnı şu ayb yalavaç mūsı savçıge bölek birdi* 13/24.

çikleüük "fındık, fıstık" *dünya ve ahiretini tar eyleyüp ve çikleüük poçmağm kınğ eylemeyüp dimekdür* 14/25

poçmaq "köşe" *dünyā ve ahiretini tar eyleyüp ve çikleüük poçmağm kınğ eylemeyüp dimekdür* 14/25

çilek "kova" *ķuzuğ tapsa ol kuzugda çilek yip olmasa ol tayaqnı ķuzuğ tübine yiberür idi; ol ķuzuğ tübindeki baş çilek olup su alıp çıkar irdi*

şolu(v) "an, soluk, nefes" *Allah ta 'ālā bir nālān biligsizni bir şoluda yāhūd bir sālāte 'āim eyler* 10/7; *degil mi bir nālān bir şoluda 'āim eyledi* 10/12.

ülen "ot, ilkbaharda biten sonra kuruyan küçük bitkiler" Kelime, Çağatayca sözlüklerde /ñğ/ sesi ile görülür. Metnimizde /n/ ile yazılmıştır. *...bes yaz künlerinde ölük yirdin ülenlemi tirgüzür.* 9/8

ilik "önce, eskiden" *...şāih peygamber dünyāğa kelmezdin burun beş yüzyıl ilik yaratıldı...* 18/19

çak "tam, ucu ucuna" *höl çak suy ma 'nasımadur.* 10/25

çak "kadar" *... ayaqlarına çak tiymeyin ħalāş boldı* 10/21

3.2. *Risâle-i 'Azîze'* den (1858) örnek olarak incelenen kısımlarda Klasik ve Klasik sonrası Çağatay yazı dili özelliklerinden farklı olarak görülen biçim bilgisi ve ses bilgisi özellikleri olarak şunlar sıralanabilir:

3.2.1. *biz terbiyet kalur-mizler* 19/17, *kor-kar-miz* 18/2, *duçâr olur-miz* 18/2; *niçûk kurtıl-muz* 17/27 örneklerinde, geniş zaman çekimlerinde 3. kişi unsurunun ekleşme eğilimi yanında *bizler andm ... soraruz* 5/1 örneğinde olduğu gibi Anadolu, Osmanlı özelliği olarak 1. çoğul kişideki ekleşme örnekleri dikkati çekmektedir.

kaumi yiyyer irdi 19/2; *ferişteler artundm mihnetlenmeyin meryem anu yiyyer irdi* 18/28, *ol yemişden toyğunça yiyyer irdi* 14/3 örneklerinde, geniş zamanın hikâyesinde *yi-* fiilinin aldığı geniş zaman ekinin yardımcı sesle kullanılması da ilgi çekici bir kullanımdır.

Taceddin Yalçıgul'un şerhine başlarken yazdığı manzum kısımda geçen *bilem dirserig bu fende 'ilm hâli/ nazardan koma bu nazn-ı leâi* 8/5 beyitinde görülen *bilem* çekimi de Anadolu Türkçesi özelliği gibi görünmektedir. Ancak Kıpçak lehçelerindeki şimdiki zaman ifadeli geniş zaman olarak da görülebilir (krş. Öner 1998: 174).

'ibret üçündür yok irse o yüziük ne olaydı 13/11 örneğinde de *olaydı* kullanımında Anadolu Türkçesi özelliği görülmektedir.

ne tek sözleşeyiük bişikdeki oğlan birle 15/26 cümlesindeki *sözleşeyiük* çekimi de Çağatayca metinlerde görülmeyen bir çekimdir. Benzer özellikteki *terbiyet kalurğa ihtiyâr birelik* 19/22; *alka ilip takkâl* 294/10 kullanımlarındaki emir çekimleri de farklı kullanımlardır. Bugün Özbekçe, Yeni Uygurca ve Tatarcada da bu kullanımlar görülür.

3.2.2. İyelik üçüncü kişiden sonra zamir n'si ve yönelmenin +A olarak kullanımı, Çağatayca dışındaki alanları gösterir. Tarihi Kıpçak metinlerinden itibaren Kıpçakçada gördüğümüz bu kullanım Anadolu Türkçesi ile paraleldir. Şerhin basıldığı yer Kazan olduğuna göre Tatarca özellik olarak değerlendirilmelidir: *kitâblarına* 10/3, *bâzârlarına* 9/21, *kesblerine* 9/21, *nezrine*, *'ıyş u 'işret etmeklerine* 9/10, *tirilmekine işâretdür* 9/9, *könğüne* 10/10, *hud peygamber kaomine...* 11/6, *balık karına* 11/19, *deryâ yakasına taşladı* 11/17, *ma'nasınadır* 293/20, *'izzet ü hürmetine* 293/28, *hak ta'âlânunğ birliğine* 8/21. Bu kullanımlar yanında, Çağataycanın özelliği olan zamir n'sinin kullanılmadığı yönelme hâlinin +gA olduğu kullanımlar da görülür: *âlem oğlanlarığa rızknu üleşip birir* 8/23,

İyelik üçüncü kişiden sonra bulunma ve ayrılma halinden önce zamir n'sinin bulunması yine Anadolu ve Kıpçak Türkçesine özgüdür. *Risâle-i 'Azîze'*deki bu özellikte, *olduğanda* 19/3, *yolunda* 19/4, *hizmetinde* 19/11, *yanında* 19/27, *yaz künlerinde* 9/7, *kaabrinden* 9/8, *içindeki* 9, *karanguluk üstünde* 8/28, *anunğ nürmdm* 9, *balık karından* 11/16, gibi örnekler görülür.

3.2.3. Şerhte ayrılma hâli için +dIn ve +dAn'ın her ikisinin de kullanımı sürekli görülebilen bir durumdur.

şāhib-kerāmetden murād... 11/14; tizeki sakal boyından akar irdi 7/18; deryādan çıkar irdi 16; sidretül-müntehā yıgaçından tüşüp 15/3; nerselerden ibret almak üçün 8/13; gevher-i pākden murād 8/16 , ādem oğlanlarınınġ kabrinden kopup ...9/8, ol yemişden toyğunça yiyer irdi 14/3, maşrıkdan maġribge 9/23, tufāndan 10/23, atalık merħāmetinġizden 3/17, yüz yıllık yoldan 9/29.

şehirdin kavarmiz didiler 5/2; bizler bu düşmāndın niçük kırtula-miz 17/27; artımdın düşmān kiledür 17/24, kuğıgdın yol birip çıkardı 16/10, koynunġdın çıksun 17/19, uçmağm bir kölmek yiberdi 16/5, tamām seçeklerindin ayrulıp kıru başlar 9/11, otđm ħalāş oldu 10/29, anıġ nūrındın tok bolup 9/21, anġa oturup deryāđm çıkar irdi 14/4, dünyāđm ötgeç 14/14.

3.2.4. bol- ve ol- fiilleri, metinde aynı satırlarda birbiri ile yan yana kullanılır. *ol-* biçimi Doġu Türkçesinin veya Kıpçak Türkçelerinin ekleriyle de kullanılır⁸:

olsun 8/7, *olġaç* 8/12, *olursa* 8/17, *olġm* 8/17, *olsa* 9/4, *olmaġa* 9/15, *helāk* oldılar 10/20 , *‘aceb olmaya* 10/24, *teñġri yalawaçı olsanġ* 18/24, *altı ay olduġında* 19/3, *nizā‘* oldu 19/14, *nizā‘* olduġdan *sonġra* 19/20, *kefil olġil* 19/26, *kalbinġ pāk* olmasa 293/7, *ħalāş* olmaz 294/4, ..*bābında* olsa da 294/6, *subūti* olmazdur 294/6, *duçār* olur-miz 18/2, *ola* ki 18/12, *tevekkülüñġüz tām* olsa 18/14, *ma‘lūm* olundu 18/15, *zāhir olġuçı* 9/, *helāk* oldılar, *‘aceb olmaya*, *batmaz* olsa 19/21, *kitāb* uzak olur; *atamız mecnūn olupdur* didiler 7/16, *yaş* olsaġ *ħalāyıklar* istihfāf eyler 4/17; *ħāl* olmaymça 4/16, *meşhūr* ola başladı 4/26, *ħē* tanġ ve *‘acāyib* olmaġay 17/15; *bu kadar devlet* olurġa 13/6-7 vb.

bol- biçimini de şu örneklerde görmek mümkün:

yükli boldı 19/3, *salmaġçı boldılar* 19/20, *yaġın* bolsa 293/9, *andaġ* bolsa 293/18, *kiç* boldı 293/22, *ħalāş* boldı, *kiçrek* bolsa 9/20, *toġ* bolup 9/21, *kerek* bolsa 10/3, *kırk* arşun *şu* boldı 10/19, *yir yüzi* *şu* boldı 10/20, *mihmet* bolmasa 18/7, *ħūd* peyġamber *ħāomine yumşak* yil oldu/ *‘ad* *ħāomine* *ħahr* yili boldı 11/7, *emr* bolup 11/16, *kitāb* uzun bolur 11/20, *yā* *şeyh* icāzet bolur mu 7/6, *ömrüñġ* uzun bolsun 4/28, *kıyāmet* küni bolsa 14/15, *sen* *anda* *ħāzır* bolġil 15/13 vb.

3.2.5. Risāle-i ‘Azīze’ de *b-* ön sesini bulunduran kelimelerin zaman zaman *v-* ile de görülmesi mümkündür:

ħatındaġı oġlanlarga sebaġ virer irdi 4/25; ...*guristānma* *vargıl* 15/13, *cevāb* viridi 4/19; *bu arada* *kıssalar* vardur 18/26; *dünyā* ve *āñiret* murādını virgil dip du *‘ā* eyledi 7/1; *kasabka* *varp* mañġa bir *koynunġ* başını ve dört ayaġını ve tizekli *ħarnını* bir yol alıp *kilgey* sin didi 7/10; *bu*

⁸ Bu sahada basılan birçok kitapta görülebileceġi gibi aynı karışıklık Ahmed Zeki Velidi'nin 1912'de Kazan'da basılan *Türk ve Tatar Tarihinde* de vardır.

şerhe risale-i azize diyü ism virdim 3/20; evliyânınğ kabrine varıp 4/1 vb.

üç hatunu bar irdi 7/13; kayunğiz buhârağa barıp ta'lâm biresiz 4/9; ben sanğa icâzet birdim 4/12; bargıl nilge kirgil 18/3, firavne bardukunğda 13/23; munda teşbih-i belîğ bardur 293/4; ikkiğe yarılıp yol birdi 17/29 vb.

Anadolu sahası ile Çağatay sahasının ses özelliklerinin bir arada kullanımı görülür.

3.2.6. Taceddin Yalçıgül'un şerhinde "ev" karşılığında öy ve iv metin boyunca karışık olarak kullanılır:

buhârada ne kadar ivler bardur barçasını tilençilik eylep yörgey sen 7/10. Bugün Tatarcada kelime, öy olarak kullanılmaktadır. Çağatayca metinlerde de klasik ve klasik sonrasında öy biçimindedir.

Çağatayca metinlerde "delirmek" anlamındaki fiil, *tilbere-* fiilidir. Eski Türkçe iç ve son ses -b-, -b'lerinin korunduğu birkaç kelimedenden biridir. *Risâle-i 'Azîze'* de bu fiil *tilürmek* olarak görülür: *allahyar tiliürgen didiler 7/20'*

3.2.7. Soru için metinde *ml* ve *mU* her iki şekilde de kullanılır: *bilding mü 18/20; degil mi 293/9; körüp işitip bilmez mi sen; ya şeyh icâzet bolur mu 7/6; şâh hazretleri kenizekden sordı kuçduğa tavuk öltürüp taşladunğ mu 6/12; körmez mi sen 13/15*. Klasik metinlerde yuvarlak ünlülü olan edat, klasik sonrasında düz ünlülü olarak görülür. Bugün Tatarcada da düz ünlülüdür.

3.2.8. Klasik ve Klasik sonrası Çağataycada kelime başı *t-*lerinin ötümlüleşmesi sınırlı sayıdadır. Kelime başı *t-*, *d-* kullanımı bakımından *Risâle-i Azîze'* de Çağataycanın kelime başı *d-*li kullanımları dışında, Tatarcanın da *d-*li kullanımları dışında *t-*li kullanımlar yanında, ön ses *d-*si de görülür: benim başımğa hoş sevdâ *düşübdür/könğül bāzārna gavğa düşüpdür 7/4; ol şüretdin dönüp 15/17; şu' ayb peygamber kolına düşdi 13/20* örneklerindeki gibi kullanımlar, Osmanlı Türkçesi etkisi olmalıdır. Aynı kelimeler *t-* ile de kullanılır: ...yığaçından *tüşüp 15/3*. Tatarcada *d-* ön sesli kelimeler Çağataycadakilerden farklıdır: *dinğez "deniz", dumağı "ıslanmak, nemlenmek", döye "deve", dungız "domuz", dürt "dört"*. Metinde incelediğimiz kısımda bunlardan *dinğez 18/1* ve *dört 4/14* tanıklarına rastladık. *dört* kullanımı yanında metinde *tört 9/6* ve *törtinçi 4/15* kullanımı da görülür.

3.2.9. Klasik sonrası Çağatayca metinlerde tamlayan hali için *+nInğ* yanında sıkça *+nI* kullanımı görülür. Ancak, *Risâle-i 'Azîze'* nin taradığımız kısımlarında böyle bir kullanıma rastlanmaz. Kişi zamirlerinde tamlayan hali bakımından karışıklık varken isimlerde tamlayan hali bakımından Osmanlı Türkçesindeki gibi ünlü ve ünsüze göre değişen kullanım da yoktur. Burada durum, Tatarca özelliklerin galip gelmesi olarak düşünülebilir. Niçin bazı şekillerde karışıklıklar yoğun da bazı şekillerde karışıklığa

mahal yok? Cevaplanmak için karşılaştırmaları bekleyen bir soru.

ben zamirinin tamlayan hâli Çağataycada *miniŋ* Tatarcada *minimdir*. *Risâle-i 'Azîze'* de *minim* yanında sık sık *benim* kullanımı var. Bu da Osmanlıca özellik olarak görülmektedir. *anda bir sıgır kütüçisi olur benim müridlerimden 4/4; benim işekim 6/11, meryemniŋ anası ilen benim anam bir toğandır 19/15* bunun yanı sıra aynı sayfada *menim işekke keltürsünler 6/7* gibi kullanımlar da görülmektedir.

biz zamirinin tamlayan hâlinde Çağataycadaki ve Tatarcadaki kullanım görülür: *bizniŋ buharaga bir yalğınçı keldi 4/28, bizniŋ közüümüzge nelük küçük körünür 9/26, bizlerniŋne kadar hareket ve kesb eylemekimiz ile 17/10.*

bu işaret zamirinin hâl ekli şekillerinde de ikili kullanım görülür: *bunça 5 ve munda 12/1, munda 19/4, bunda 10/24, bunda kışsa uzakdur 11/11* örneklerinde olduğu gibi burun sesi nedeniyle benzeşmeye uğramış ve uğramamış şekiller bir aradadır.

bu zamiri ile ilgili bir başka durum: *bunuŋ hâl 'ilmi 4/26, bunuŋ hikâyeti 15/21, bunuŋ gibi 17/1* kullanımlarında görülen *b-* sesidir. Çağatayca metinlerde ve Tatarcada kelime *munuŋ* biçiminde ön seste *m-* iledir. *b-* ön sesli biçimlerin Anadolu yazı dili etkisi olduğu anlaşılıyor.

ben zamiri Çağataycada da, Tatarcada da *min* biçiminde ilk ses *b-*'si, *m-* olarak görülür. *Risale-i 'Azîze'* de ilk seste *b-*'li ve *m-*'li kullanımlar bir aradadır: aynı sayfadaki *ben sanga icazet birdim 4/12* ile *bunlarnuŋ hiç birisi de minde yok 4/16* örneklerindeki gibi ve diğerleri gibi: *meriyemni men terbiyet kalur men 19/14, men lâıñ turur men 19/14.*

Çağataycada ilk ses *b-*'ler, burun sesleri dolayısıyla ilk seste *m-*'ye dönüşür. Tatarcada da görülen bu ses değişmesinin örnekleri metnimizde da aynı özelliktedir: *min-* "binmek" fiilinin görüldüğü *anga mindi 5/5*" örneği, *bin* sayısının *tokuz miŋ* 11/27' de *miŋ* oluşu gibi.

Ancak metinde, *ben* zamirinin yönelme hâlinde bu ses değişmesi görülmemektedir: *banğa ... körkez didi 15/11, banğa yusuŋı ilçilikke lâıñ eyler sen 17/5*"

3.2.10. Klasik Çağatayca metinlerinde *dağı* olarak görülen edat, şerhimizde *dağı* ve *dahu* yazılışları ile bulunmaktadır. *sen dahu bir meclis kurdukında anı hem aldırğıl 4/29, ve dahu üstadzadeni... 19/19.*

3.2.11. *su akdı batkağ olur batup düşmân kolında duçâr olurumuz 18/2; hıŋı kitüp yıkdı 15/16; âñiretini tar eyleyüp 14/25;* örneklerinde olduğu gibi *-p* zarf fiil ekinin yardımcı sesinin zaman zaman /U/ olarak kullanımı, Osmanlı Türkçesindeki *-Up* zarf fiilinin özelliği olarak dikkati çekmektedir. *eyleyüp 14/25* ve *eylemeyüp 14/25* örnekleri zarf fiilin de *-p* yerine yardımcı sesle birlikte kullanımını göstermesi bakımından bunu daha belirgin olarak göstermektedir. *eyle-* fiilinin ve ünlüyle biten fiillerin metinde *-p* zarf

fiilini aldığına pek çok örnek verilebilir *tebdil eylep* 12/9, *nite ki kaplap* ve *bürgep* 14/29, bunun yanı sıra zarf fiilin bağlayıcı ünlü ile birleştiği ve yardımcı ünsüze ihtiyaç duyulduğu örnekleri de özellikle *eyle-* fiilinde görmek mümkündür: *terbiye eyleyip* 3/16, *kabul eyleyip* 3/18".

3.2.12. Çağatayca metinlerde olumsuz geniş zaman eki olarak –mAs kullanılır. Bugün Tatarcada da –mAs kullanılmaktadır (Öner 2007: 717). *Risâle-i 'Azîze'* de ise –mAz kullanımı dikkati çeker: *suğn batmaz olsa* 19/21, *olmaz* 18/10, *hâlâş olmazdur* 294/6, *subûnı olmazdur* 294/6. Bu kullanım da Osmanlı etkisini düşündürmektedir.

3.2.13. İsimlerde olumsuzluk için Çağatayca metinlerde *imes* veya *irmes* yapısı kullanılır. *Risâle-i 'Azîze'* de isimlerin olumsuzluğunda *irmez* yanında *degil* edatının kullanılması dikkat çekicidir. Bugün Tatarcada bu edat *tügül* biçimindedir. *uyat degil mi* 293/9, *isti 'dâl-ı aḥret degildir* 294/8, *degil mi bir nâdânı bir soluda 'âlim eyledi* 10/12; *ism irmez irdi* 12/29.

3.2.14. Çağatayca metinlerde –yU zarf fiili klasik öncesinde görülür, klasik dönemde de eskicil olarak bulunur. *Azize Risale'*inde sık sık *diyü* kullanımı zarf fiilin hangi sahaya ait olduğunu düşündürücü niteliktedir. *diyü* 19/14, 293/26, 3/20, 18/7 örnekleri yanında *dip* 19/8 kullanımı da görülür.

3.3. *Azize Risalesi'*nde birden çok heceli kelimelerin sonlarındaki –g'ler bakımından farklı kullanımlar pek çoktur. Çağataycada olduğu gibi –g'lerin korunduğu ve ötümsüzleştiği birçok örnek yanında –g'lerin düştüğü birçok örnek de görülür: *bilüglü* 10/7, *yüklü* 19/3, *saḳallı* 293/10, *issiligi* 11/28, *sebebli* 12/10; *biligsizni* 10/6, *tirik/g* 10/6, *kiçik* 9/27, *kuḳuḳ* 16/12,13/29, *kuḳuḳğn* 16/8-10, *kuḳuḳğla* 13/27, *türlik* 8/10, *ölük* 9/8, *atlıḳ* 19/2-15-16-, 14/16, *uluḳ* 11/9, 293/10, *orta boylıḳkök közliḳ kızıl saḳallıḳ idi* 4/3.

Risâle-i 'Azîze' de Kazan sahasının dil özelliklerinin en belirgin olarak dikkati çektiği kullanımlar, *niḳe kirgil kızuoluḳın ile niḳning tübini kurutḳıl* 18/4, *satu bâzârlarına yına barurlar* 9/21, *allah ta 'âlâ bir nâdân biligsizni bir soluda yâḥud bir sâ'atde 'âlim eyler ve bilüglü eyler* 10/7, *bireḳümi bir soluda maşrıḳdım maḳribke keltürür* 12/1 gibi örneklerde gördüğümüz fiilden isim yapan –v, -Uv ekidir.

3.4. Uygur yazı dili ve imlâ geleneği üzerine kurulan Arap harfli İslamî Türk yazı dillerinin ilk halkası Karahanlı Türkçesinden başlayarak Doğu Türk yazı dilinin imlâsı aynı özellikler üzerinde ilerler. Doğu Türkçesi esasında ilerleyen Arap harfli tarihî Kıpçak metinlerinde de imlâ özellikleri Doğu Türkçesinin imlâ özellikleridir. Arap harfli Kıpçak metinlerinde imlâ farklılaşması Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmaya başlaması ile birlikte ortaya çıkar. Osmanlı sahası ile yakınlaşan Memluk Kıpçak metinlerinde dilde Oğuzcaya yaklaşıldığı gibi imlâda da Anadolu'daki Arap imlâ geleneğine yaklaşma görülür. Uygur imlâ geleneği üzerine inşa edilen Arap harfli Doğu Türkçesi metinlerinde Türkçe kelimelerde *sin* ve *sad*, *te* ve *ti* ayrımı olmadığı

bilinir. Yine Türkçe kelimelerde ünlü gösterimi esastır.

Risâle-i 'Azîze' de *tizeki şakal (sad) boyından akar irdi 7/18*; orta boyluğ kök közlig kızıl sakallık (sin) idi 4/3 örneklerinde *sakal* yazılırken *sad* ve *sin* kullanıldığı gibi şu tanıklardaki kelimelerde çoğunlukla *sad* kullanımı görülür: *şonğra (sad) kilip bu buhara halkını...4/5*; *andın şonğ (sad) bir âlim aldı 5/14*; *bir zamândın şonğ 15/16*, *anda bir şgır (sad) kütüçisi olur benim müridlerimden 4/4*; *şoraruz (sad) 5/1*; *şorduğunça 17/21*; *hâl aḥwâl şoraşdılar (sad) 5/6*; *şu 6/3,6/9*; *şını 6/9*; *şu akdı 18/1*; *şıldı 6/21*, *kuḍuğğın şalsalar (sad)16/1*; *şrtlarını (sad) birbirige ursanğ 12/12*. Art ünlülü kelimelerde *sad* harfi kullanımı Anadolu Türkçesinin imlâsıdır. Art ünlülü kelimelerde Doğu Türkçesinin imlâsına uygun olarak *sin* de kullanılan örnekler vardır: *men sizlerge savçı men (sin) 15/27*, *yüzni kavmi sarı kalıp (sin) 17/24*, *saçınğ (sin) 293/12*, *saçkal (sin) 293/13*.

Şerhte, Anadolu Türkçesinde bulunmayan, ilk sesi *s-*li art ünlülü kelimelerde de *sad* kullanılmıştır. "uzanmak" anlamındaki *suz-* fiili Tatarcadır. Çağataycada da görülmez, bu kelime de *sad* harfi ile yazılmıştır.

Art ünlülü ve *t-* ön sesli kelimelerin imlasında *tıvuk*, *tıngup 9/13*, *tıglarınğ 10/19*, *tar 14/25* kelimeleri dışındaki *taşla-*, *toy-*, *tut-*, *tanu-*, *tap-*, *toyak*, *tang*, *tag* gibi kelimeler Doğu Türkçesi imlasında olduğu gibi *te* harfi ile yazılmıştır. *şah hazretleri kenizekden sordı kuḍuğğın tıvuk öltürüp taşladınğ mu 6/12*; 6/5 örneğinde olduğu gibi *tavuk* kelimesinin yazımında *tı* harfi, taşlamak kelimesinin yazımında *te* harfi kullanılmıştır. *tag* "dağ" kelimesinin iki harfle de yazılmış örnekleri vardır. Türkçe kelimelerin imlasında *te* ve *tı* kullanımındaki karışıklık Osmanlı Türkçesi metinlerinin imlasından etkilenmeyi göstermektedir.

Metinde ayrılma hali *+dAn* bazen *dal* nun, bazen ise *dal*, *elif*, *nun* ile yazılıyor. Ünlünün gösterilmesi Doğu Türkçesi imlâsıdır. Ünlünün gösterilmediği kullanım Anadolu imlâsıdır.

Çoğul ekinde, *adem oğlan(a)rı 8/11*, *közl(e)rine lam re 8/12* ile yazılmış örnekler yanında *atalar belinde beslep analar raḥminde maḥar kıldı 8/14*" yazılışında *lam*, *elif*, *re* kullanımı görülür. Doğu imlası ile Batı imlası bir aradadır.

-mAk isim fiil ekinin yazımında da Doğu Türkçesi imlâsında ünlü gösterilir: *mim*, *elif*, *kaf* kullanılır, *Risâle-i 'Azîze'* de *ibret almak 8/13*, *salmaḥçı boldılar 19/20* gibi örneklerde Doğu imlâsı kullanılırken başka bir yerde ek ünlüsünü göstermeyen Batı imlâsını görebiliyoruz: *turm(a)k 9/2*, *karam(a)k 293/3*, *koym(a)k 293/14*, *tutm(a)k 294/8*.

-dUr bildiricisinin ünlüsü Çağataycada *vav* ile gösterilir. Burada Osmanlıcadaki gibi *dal* ve *re* olarak kullanılmıştır: *bu arada köp kıssa bard(u)r 10/2*, *ayırğuçı maḥnasınad(u)r 12/1*, *dimekd(ü)r 12/3*.

Türkçe kelimelerin yazımında ünlü gösterilmesinin ihmal edildiği birçok örnek de Batı Türkçesinin yazım özellikleri olarak görünmektedir: *'ibretler alıp* 8/21 kullanımında *al(i)pta*, *b(i)lgey sizler* 8/22 örneğinde *bil-* kökünde ünlü yazımı için *y* kullanılmamıştır.

Çağatayca metinlerde ek başı ünsüzlerinde genel olarak ötüm benzeşmesi görülür. Anadolu metinlerinde imlâ kalıplaşması nedeniyle ek başlarındaki ünsüzlerin ötüm benzeşmesini izlemek mümkün değildir. *Risâle-i 'Azîze'* de yarattı bu ikkini 8/8, *bu hem işâretdür* 9/10, *kıyânetde* 9/14, *yitmiş iki türlik til ile sözleşdi* 10/11, *andın selâmet çuklu* 11/14 örnekleri dikkate alındığında ötüm benzeşmesinin işlemediği görülürken, *köz yumup açkunça* 11/25, gibi bir örnekte ötüm benzeşmesinin işlediği görülür.

Ekin gövdeden ayrı yazılışı bakımından da eski Uygur imlâ geleneğini devam ettiren Doğu Türkçesi imlâsının örnekleri ile eki gövdeye bitiştirerek yazan Anadolu imlâsının kullanımını *Risâle-i 'Azîze'* de bir arada görmek mümkündür:

âdem oğlanlarınġ yigit-lik 9/12", örneğinde *+lik* ayrı yazılırken aynı satırda *karılık devrine* 9/12 derken *karılıktaki +lık* bitişik yazılabilmektedir. Aynı sayfada *uluġlık* yazarken de bitişik yazılabilmektedir. *biş yüz yıl-lık yoldur* 9/28 kullanımında da *+lık* ayrı yazılabilmektedir.

kuyaş-nunġ uluġlık 9/24, *özleri-ninġ* 9/21, *özi-ninġ* 13/10, 17/2, *töşeki-ninġ isiligi* 11/28, *yüzük-ninġ* 12/28 örneklerinde tamlayan ekinin ayrı yazıldığı görülür.

Ayrıma hâli eki *tofraġ-dın yarattı* 10/9 örneğinde bitişik yazılırken *maşruġdın maġrib-geçe* 10/20 örneğinde ayrı yazılmıştır. Bu bakımdan Doğu Türkçesinin yazım özelliklerinin daha etkin olduğu söylenebilir.

Aynı çekimli fiilin yazımında kişi eki bazen birleşik yazılırken bazen ayrı yazımları ile imla karışıklığı örneklerini oluşturmaktadır: *aymuşlar* 12/25, 12/29 *aymuş-lar* 12/24, 13/5.

İmlâdaki farklı kullanımları değerlendirirken örnekleri dönemin mevcut iki yazı dili örnekleri olan matbaalardaki görevlilerin yetişme şartlarının da dikkate alınması gerekli gibi görünmektedir. Kültür tarihi çalışmalarına malzeme sağlayacak dönemin değişik kişileri üzerine yapılacak biyografi çalışmalarının dil tarihi ve yazı tarihi çalışmalarına da sağlayacağı katkılar önemlidir.

4. *Risâle-i 'Azîze'* gibi Kazan'da basılan, dil ve kaynak olarak yerli eserler içinde sayılan metinler, yazı dilinin oluşmasındaki zorlukları görmek açısından önemlidir. Yazı dillerinin ölçünlü (standart) dil olarak dayanacakları dilin seçiminde değişik etkenler olur. Karahanlı yazı dili geleneği, Uygur yazı dili geleneği üzerine kuruldu. Elimizdeki az sayıdaki metinde de oturmuş bir ölçünlü dilin varlığı bunu

göstermektedir diye düşünülebilir. Anadolu'daki Oğuz yazı dilinin kuruluşuna ilişkin tartışmalar da yazı dilinin oluşmasındaki zorlukları gösterir (Ş.Tekin 1974; Ş.Tekin 1991; Ş.Tekin 1992; Ş.Tekin 2000; Ercilasun 1988; Canpolat 1967; Canpolat 199).

Taceddin Yalçıgul, şerhinde, konuların ayrıntıları için çeşitli kaynaklardan örnek getirir ve bazen ayrıntılar için de kaynakları gösterir. Bu kaynaklar içinde özellikle Rabguzi (Kıssa-i Rabguzi) en çok adı geçen kaynaklardandır. Bu da İslamî Doğu Türk yazı dilinin eski kaynaklarının kullanım sürekliliğini gösterir ve yazı dilinin şekillenmesinde de bu kaynakların rolünü göz önünde bulundurma gereğini hatırlatır.

Taceddin Yalçıguloğlu *Risâle-i 'Azîze'*de şerh sırasında zaman zaman lehçe karşılaştırması da yapar. *Sebâtü'l-Âcizîn*'deki *niçükkim tutdı tufan deşt ü tağı / velikin bolmadı höl nuh ayağı* beyitini şerh ederken "*höl tam su anlamındadır, Kaşkar halkı ile Osmaniye halkının arasında ortak kelimedir*" açıklamasını yapar (10/25). Bu açıklamaya göre kendi sahasında bu sözün kullanılmadığı anlaşılırken bu sahanın dil özelliklerini de ortaya koyar.

Taceddin Yalçıguloğlu'nun Başkurt Türklerinden olması, şerhinde de kendi dil özelliklerini yansıtabileceğini düşündürür. Abdullah Battal Taymas, bu konuda farklı düşünür. Kazan'daki medreselerle Başkurt ülkesindeki Orenburg, Kargalı, Ufa gibi şehirlerdeki medreseler arasında eğitim ve öğretim yöntemleri bakımından hiçbir fark olmadığını, imamlar ve müderrisler arasında Kazanlılar olduğu gibi Başkurtların da bulunduğunu, bu konuda bir ayrımın olmadığını belirtir. Bu gibi medreselerde okuyan bir Başkurd'un hiçbir zaman Başkurt lehçesi ile yazmadığını, Başkurt Türkçesinin yalnız halk konuşma dili olarak yaşadığını söyler. Kazanlı bir imamın yazdığı *Fezail-i Şuur* ile Başkurt asıllı Taceddin Yalçıgul'un yazdığı *Risale-i Gazize'*nin dilleri arasında hiç ayrım yok gibidir, der (Taymas 1988:198-199).

Taymas, Başkurt asıllı olan Abdülkadir İnan'ın kendisine gönderdiği notlarında "1880 yıllarında Kazan'da oluşmaya başlayan edebi dil (Tatarca), Başkurtların uyanışında büyük rol oynamıştır." dediğini, "bunun yanı sıra Başkurt aydınlarından Kazan edebî diline karşı kendi lehçeleri ile edebî dil oluşturmak isteyen aydınların bu işin yürümeceğini anlayarak Kazan lehçesine döndüklerini" de söylediğini belirtir. İnan'ın kendisinin de bir hikâye yazarak *Şura* dergisine gönderdiğini, ancak başyazarın hikâyeyi basmadığını, bu nedenle hikâyeyi Tatarcaya çevirmek zorunda kaldığını da belirttiğini söyler (Taymas 1988:205-206).

*Risâle-i 'Azîze'*nin dil ve imlâ özelliklerine bakıldığında, özellikle matbaanın kurulmasının ardından Kazan merkezli yazı dilinin kuruluşunda etkileri olan öncülerin, öncü aydınların yetişmelerinde Doğu Türkçesi alanıyla olan ilgileri kadar İstanbul ve Anadolu ile olan ilgilerinin de önemli olduğu görülür. Taceddin Yalçıgul'un tahsil için Diyarbakır ve İstanbul'da bulunduğu üzerine bilgilerimiz de bu

konuda örnek durumundadır.

Şinasi Tekin, Anadolu yazı dilinin kuruluş aşamasında dışardan gelen sanatçıların başlangıç aşamasındaki yazı dilini etkileri almaya çalıştıklarını, henüz bir gelenek olmadığı için onları reddedecek bir mercin olmadığını söyler (1973:). *Azize Risalesi* gibi Kazan'da basılan kitaplarda da benzer bir durumdan söz edilebilir. Bu tarihlerde henüz Tatarca temeline dayalı, kurulmuş bir yazı dili geleneği olmadığı için basılan kitaplarda birden çok yazı dilinin özelliği ile mahallî özellikler bir arada karşımıza çıkmaktadır. Bu karışıklıkta lehçeler arası çevirilerin, Doğu ve Batı Türk yazı dili örneklerinin ve bu alanlarda yetişmiş veya bu alanların metinleriyle beslenmiş yazar, mürettip ve musahhihlerin rolünü göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Kaynaklar

- ABİK, A. Deniz. (2007) Sûfi Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebi Dilinde Mahallileşme Eğilimleri Üzerine. *International Journal of Central Asian Studies Volume 11-1*, 55-76.
- AZİZ, Ubeydullah- Ali RAHİM. (1925) *Tatar Edebiyatı Tarihi*. Kazan.
- CANPOLAT, Mustafa. (1967) Behcetü'l-Ĥadâik'in Dili Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967*. 165-175.
- CANPOLAT, Mustafa (1995) Behcetü'l-Ĥadâik Üzerine. *Beläk Bitig Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 51-66.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1988) Batı Türkçesinin Doğuşu. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*. Ankara 1996: Türk Dil Kurumu Yayınları: 655, 39-45.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991. (KTLS)
- ÖNER, Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.
- ÖNER, Mustafa (2007) Tatar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ, 679-748.
- RİSÂLE-İ AZİZE (1858) bkz. TACEDDİN YALÇIGUL.
- RORLICH, Azade-Ayşe. (2000) *Volga Tatarları- Yüzyılları Aşan Milli Kimlik (Çeviren Mehmet Süreyya Er)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- SALİHOV, Ahat. (2007) İlim Uğruna Ufa'dan Diyarbakır'a Göç Tacettin Yalsıgul el-Başkurdi. *Türksoy Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi*. 08.06.2007. www.turksoy.org.tr/detay.13.11.2007, 2 sayfa).
- Ş.TEKİN bakınız TEKİN
- TACEDDİN YALÇIGULOGLU. (1858) *Risâle-i Azîze Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn*. Kazan. Senede1275.
- TATARCA-TÜRKÇE SÖZLÜK (Koordinatör Fuat GANİYEV) (1997) Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.
- TATARISCH –DEUTSCHES WÖRTERBUCH (Tamurbek DAWLETŞCHIN, I. DAWLETŞCHIN, S. TEZCAN). (1989) Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- TAYMAS, Abdullah Battal. (1988) *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 81 Seri: III- Sayı: A.20.
- TAYMAS, Abdullah Battal. (2000) *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 1*. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları.
- TEKİN, Şinasi. (1974) 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'Olga-bolga' Sorunu. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten 1973-1974*. Ankara: 59-157.
- TEKİN, Şinasi. (1991) Mehmed bin Bali'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı 'Güzide' Adlı

- Eserin Harezmi Türkçesindeki Aslı ve Olga-bolga Meselesi Hakkında. *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*15. 405-420.
- TEKİN, Şinasi. (1992) Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler. *Tarih ve Toplum* 101, 9-19.
- TEKİN, Şinasi (2000) Timur Öncesinde Anadolu ile Orta Asya Dünyası Arasındaki Kültür İlişkileri ve Güzide Kitabı'nın Tercüme Hikâyesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1997. 151-197.
- TEMİR, Ahmet (1976) Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar – Başkurt). *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 45 Seri: I- Sayı: A5, 505-521.
- TOGAN, Zeki Velidi (1999) Hatıralar-Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültürel Mücadeleleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 298.

A. Deniz ABİK

Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
Doğu Türk yazı dili ve edebiyatı araştırmaları.

Adres:

Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 01330
Balçalı/Adana.

e-mail: denabik@cu.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 30 Kasım 2007

Yayına kabul edildiği tarih: 10 Aralık 2007

E-yayın tarihi: 3 Ocak 2008

Çıktı sayfa sayısı: 17

Kaynak sayısı: 23